

בענין הגדרת חיוב שמיטת כספים

פרוזבול בשמיטה דאורייתא

איתא בגיטין (לו.-לו:): "ומי איכא מידי דמדאורייתא משמטא שביעית והתקין הלל דלא משמטא? אמר אביי בשביעית בזמן הזה...תקינה רבנן דתשמט זכר לשביעית, ראה הלל שנמנעו העם מלהלוות זה את זה עמד והתקין פרוסבול. ומי איכא מידי דמדאורייתא לא משמטא שביעית ותקינה רבנן דתשמט? אמר אביי שב ואל תעשה הוא, רבא אמר הפקר ב"ד היה הפקר".

נחלקו רש"י ותוספות על היקף מחלוקת אביי ורבא.

רש"י (לו: ד"ה רבא אמר) מסביר שרבא גם חולק על שיטתו הראשונה של אביי, והוא סובר שפרוזבול מועיל אפילו כששמיטה דאורייתא, שהרי פרוזבול עובד בכח הפקר ב"ד.

לעומתו, תוספות (לו. ד"ה ומי) כותבים שרבא חולק רק על שיטתו השניה של אביי, וסובר ששמיטת כספים מיוסדת על הפקר ב"ד הפקר. אולם, הוא מסכים שאין היתר פרוזבול נתקן כששמיטת כספים נוהגת מדאורייתא. תוספות מסבירים שחז"ל לא היו מתקנים פרוזבול שהיה "עוקר שביעית שהיא דאורייתא".

יש לעיין מהי נקודת המחלוקת בין רש"י ותוספות.

הלואה לעשר שנים

יש שני לשונות בגמרא מכות (ג) אם הלואה לעשר שנים משתמטת או לא.

הריטב"א (ד"ה איכא דאמרי) מביא מחלוקת בין הראשונים איך לפסוק בענין זו. ה"ר אליהו פוסק כלישנא קמא, שמלוה לעשר שנים משמט, ומסביר הריטב"א "דבממונא חומרא לתובע וקולא לנתבע". אכן ר"ת פסק כלישנא בתרא, שאין מלוה לעשר שנים משמט, "דשביעית בזמן הזה דרבנן הוא והולכין בו תמיד לקולא".

ונראה דנחלקו אם יש להעדיף סברת המוציא מחבירו עליו הראיה, או סברת ספק דרבנן לקולא בשמיטת כספים. ויש לעיין מה היא נקודת המחלוקת בין ב' הדעות המובאות בריטב"א..

הסבר למחלוקת בין הראשונים הנ"ל

לכאורה נראה לומר ששתי המחלוקות הללו תלויות בשאלה אם להגדיר מצות שמיטת כספים כמצות עשה, שיש עניין להשתדל לעשותה, או שבעקרונה, היא רק חלק מדיני ממונות, ואין צורך להשתדל לקיימה¹.

הרש"י בגיטין, שכותב שלרבא חז"ל תיקנו פרוזבול אפילו בזמן ששמיטה משמטת מדאורייתא, סובר שאין שום בעיה לחז"ל לתקן באופן קבוע, שאף אחד יקיים מצות שמיטת כספים דאורייתא. ונראה לומר שרש"י חושב ששמיטת כספים אינה מצות עשה קיומית, שיש עניין להשתדל לעשותה, אלא היא כמו שאר דיני ממונות, שלגבם יש חיוב לקיים אותם רק אם באו לידו. אם אפשר לעבור עליהם בהערמה אין שום בעיה עם זה. כמו כן, כוונת הריטב"א² בהסברת דברי רבינו אליהו היא שמאחר ששמיטת כספים היא בעקרונה חלק מדיני ממונות, ממילא, יש להחזיק המוחזק במלוה לעשר שנים, כמו המוחזק בכל נידון שבו יש ספקא דינא בדיני ממונות.

לעומת זאת, כנראה שהתוספות בגיטין, והריטב"א בפירושו לשיטת ר"ת, סוברים שבעקרונה שמיטת כספים מוגדרת כמצות עשה רגילה. ממילא, תוספות בגיטין טוענים שלא היה לחז"ל לעקור שביעית דאורייתא

¹¹ יסוד חלוקתינו נמצא בספריו של מו"ר הגר"צ שכטר שליט"א (בעקבי הצאן סי' טו, גינת אגוז סי' א). הגר"צ ש"ס מסביר שיוצא מתוספות בנדה (סו: ד"ה כל) שיש הבדל מהותי בין מצות עשה קיומית, למצוות לא תעשה. במצוות עשה, יש מוסג של לכתחילה ובדיעבד מדאורייתא, משא"כ במצות ל"ת אין ענין להחמיר לכתחילה. כמו כן, יש לאדם להשתדל להיכנס למצבים שבהם יוכל לקיים מצוות, משא"כ, במצוות ל"ת, כל עוד שלאיזו סיבה טכנית לא עבר על העבירה, אין סיבה לאדם להכנס את עצמו במצב של אותה העבירה. כנראה שבשיקול זה, דיני ממונות דומים יותר למצוות ל"ת (וכן שמעתי ממו"ר הגר"צ שכטר שליט"א).

²² ברור, שאע"פ שראשון או אחרון פסק כלשינא בתרא במסכת מכות, שמלוה לעשר שנים אינה משמטת, א"א להוכיח שהוא סובר שבעקרונה שמיטת כספים היא חלק מדיני ממונות, אחר שהראשונים נתנו הרבה סיבות, לפסוק כלשינא בתרא שמה. רק רציתי לומר, שהסברנו מתאים עם דברי הריטב"א במכות, אחר שהוא חילק בין הכללים המוציא מחבירו עליו הראיה, וספק דרבנן לקולא.

ע"י פרוזובול, שלשיטתם זה היה נחשב עקירה קבועה וגמורה של מצות עשה³. וכמו כן, הריטב"א במכות מסביר שלפי ר"ת, כשיש ספק בגמרא איך לדון מלוה לעשר שנים, סומכים על הכלל של ספק דרבנן לקולא, משום שבעקרונה, שמיטת כספים היא חלק מאיסור והיתר, ולא מדיני ממונות.

ובאמת, בלי הסבר זה, לכאורה דברי תוספות בגיטין הם קשים ביותר. איך כתבו "דלא היה לו להלל לעקור שביעית שהיא דאורייתא", הרי כל דין דרבנן בדיני ממונות מיוסד ע"פ הכלל של הפקר ב"ד הפקר⁴, ולמה סברו ששמיטת כספים שונה? אולם לפי מה שכתבנו, כוונתם ברורה. שמיטת כספים שונה משאר דיני ממונות, שהיא מצות עשה קיומית המוטלת על יהודי שישתדל לקיימה בכל מה שאפשר.

ראיות להסבר זה

ובאמת, לכאורה משמע כדברינו בחידושים המיוחסים לריטב"א במסכת גיטין (לו: 5). כשהגמרא מביאה את דברי רבא, שהאפשרות לחז"ל לתקן שמיטת כספים דרבנן (ויתכן פרוזובול ג"כ) מיוסד על הפקר ב"ד הפקר, המיוחס לריטב"א מביא מחלוקת איך לפסוק בשאלה זו. הוא פותח בדברי הרמ"ה, שסובר כשיטת התוספות, שלא היה לחז"ל לתקן פרוזובול "דנהי הפקר ב"ד הפקר **הא קא מיעקר מצוה מן התורה** ונמצאת אומר שב"ד יכולין לעקור מצות לקט שכחה ופיאה". אחר כך, המיוחס לריטב"א מביא את שיטת רש"י, ומסביר את שיטתו: **"דדבר של ממון אין כאן עוקר דבר מן התורה"**. וכנראה שכוונתו כדברינו. לשיטת התוספות, תקנת פרוזובול בשמיטה דאורייתא שוה ממש לעקירת שאר מצוות עשה, כמו "לקט שכחה ופאה". לעומתם, רש"י סובר ששמיטת כספים היא "דבר של ממון", ואין שום בעיה לעקרה ע"י הערמה זו.

כמו כן, כנראה שכדברינו מסביר הב"י (ח"מ סי' סז) את דברי ר"ת במכות. הב"י מקשה למה ר"ת פסק ע"פ הכלל של ספק דרבנן לקולא,

³³ יש להדגיש, שאין כוונת התוספות לומר שחז"ל לא יכלו לעקור שמיטת כספים ע"י הפקר ב"ד הפקר, שברור שהפקר ב"ד עדיין חל. אלא כוונתם, "דלא היה לו להלל לעקור שביעית שהיא דאורייתא", שאם היה עשה כן, היה עוקר מ"ע אחת לגמרי.

⁴ כך שמעתי כמה פעמים ממו"ר הגר"צ שכטר שליט"א ע"פ הגמרא בגיטין שהבאנו.

⁵ מו"ל ע"י מוסד הרב קוק בחידושי הריטב"א על מסכת גיטין.

שהרי יש נפקא מינה בדיני ממונות בסוגיא זו, והיה לו לומר שהמוציא מחבירו עליו הראיה. הב"י עונה שאע"פ שיש בשמיטת כספים "נפקא מינה לענין ממונא והויא חומרא לתובע", לעומת זאת "כיון דבעיקרא דדינא לא אתי למיבעי...אלא לענין איסורא אי נהג השביעית או לא, לקולא נקטינן". וכנראה שכוונתו לפרש דברי ר"ת כהסברינו, שאע"פ שיש נ"מ בדיני ממונות, אחר שמגדירים שמיטת כספים כחלק מאיסור והיתר, ממילא משתמשים בכלל של ספק דרבנן לקולא, ולא מתחשבים בכלל של המוציא מחבירו עליו הראיה.

הלכה למעשה

השלחן ערוך (ח"מ סז:י) פוסק כדברי ר"ת במכות. לאור פירוש הב"י לשמיטת ר"ת, שהבאנו לפני כן, יוצא שהוא מבין ששמיטת כספים איסורא היא, ולפיכך ספק דרבנן לקולא. א"כ, יוצא בפשטות שהש"ע מבין ששמיטת כספים נחשבת מצות עשה קיומית, ולא דין רגיל של ממונות.⁶

נפקא מינה להלכה ע"פ הסברינו

איתא באו"ז (פסקי ע"ז סי' קכ) שלשיטת רבי⁷ בתוספתא, אין כותבין פרוזבול בלי דעת המלוה, שייתכן שאין המלוה רוצה להשתמש בפרוזבול "דדילמא דעתו שתהא שביעית משמטת כדי לקיים מצות עשה". וכנראה שכוונת האו"ז היא שיש ענין לכתחילה שאדם ירשה את הלואותיו להישמט, כדי לקיים "מצות עשה". ובאמת, כנראה ששאלה זו, תלויה על דברינו. לשיטת רש"י בגיטין, כנראה שאין שום סיבה לאדם להחמיר באופן כזה. משא"כ לשיטת התוספות- למרות שחיוב שמיטת כספים אינו אלא מדרבנן בזה"ז וחז"ל יכלו לתקן פרוזבול, מ"מ יש הרבה מקום לדמות, שעדיין יש עניין לכתחילה לקיים המצוה דרבנן של שמיטת כספים אף בזמן הזה (בהנחה שחז"ל תיקנו שמיטת כספים דרבנן באותו אופי של שמיטת כספים דאורייתא, שכל דתקון רבנן כעין דאורייתא תקון).

⁶⁶ באמת, היה מקום לומר שאחר שדיני שמיטת כספים הובאו בחלק ח"מ (בניגוד לרוב דיני זרעים, המובאים ביורה דעה), מוכח שדינים אלו הם בעקרונם דיני ממונות. אולם, סדר זה עוקב אחר שיטת הטור, וייתכן שאינן פוסקים כשיטת הטור.

⁷ יש להעיר שרבי (במסכת גיטין לו.) סובר ששמיטת כספים בזמנה"ז היא מדרבנן.

כנראה שיש עוד נ"מ, אם יש איסור למלוה להתנות בשעת הלואה, שהלוה לא ישמט הלוואתו בשביעית. והנה דנו הראשונים והאחרונים למה הצריך הלל לתקן פרוזבול, הרי אפשר למלוה להתנות בשעת ההלואה שלא תשמטני בשביעית (כדאיתא במכות דף ג). הר"ן⁸ בחידושיו (גיטין לו. ד"ה ומי) מסביר: "דזמנין דלא דכירי הכי בשעת הלוואה"; כלומר, הלל חשש שמא ישכחו להתנות כן. לפי דבריו, יש בעיה פרקטית-מעשית בלבד, ולא הלכתית. לעומתו, הפ"ת (ח"מ סז: ב) מביא שהחתם סופר (ח"מ סי' קיג) סובר, שיש איסור של "השמר לך" למי שמלוה בתנאי. ולכאורה נר' ברור, שלפרש"י אין איסור להלוות בתנאי שלא תשמטני בשביעית, שהרי זה כשאר דיני ממונות, שבהם ניתן לעשות תנאי על עסקו. אולם, לשיטת התוספות יש מקום לדון, אם שמיטת כספים דינה כמצוה בין אדם לחבירו, שניתנת למחילה, ונאמר שאדם נחשב כבעלים לעשות תנאי, או כמצוה בין אדם למקום, שאינה ניתנת למחילה.

⁸ וכן מביא הב"י (בדק הבית סי' סז) מהריטב"א.